

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΕΝΔΕΙΞΕΩΝ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΕΩΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

(Συμβολή στην Ὁρθόδοξη Θεολογικὴ Γνωσιολογία)

Υ Π Ο

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

1. Εἰσαγωγικά.

Τὸ ζήτημα τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἐντάσσεται στὸ ὅλο ζήτημα τοῦ γνωσιολογικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας, ἢ ὅποια δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ διαλεύκανσις, κατανόησις καὶ μορφοποιήσις τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ μὲ στοχασμό, ποῦ ἔχει τρόπον τινὰ ἀνακλαστικὸ καὶ κατοπτρικὸ χαρακτῆρα. Ἡ Θεολογία αὐτὴ ἀνακλᾷ πνευματικῶς ἀκουόμενα καὶ ὁρώμενα στὸ κάτοπτρο τῆς ψυχῆς τοῦ πιστοῦ, ὁ ὁποῖος βιώνει ἐμπειρικῶς τὴν Ἀποκάλυψιν αὐτή.

Ὁ κατοπτρικὸς αὐτὸς στοχασμὸς εἶναι δυνατός, διότι στὸ θρησκευτικὸ βίωμα ἔχομε τὴν ἄμεση ἐσωτερικὴ θεὰ καὶ ἐμπειρία τοῦ πολυμεροῦς γεγονότος τῆς αὐτοαποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ, ἢ ὅποια γίνεται εἴτε μὲ τὰ ἐνσημαινόμενα) στὸ βιβλίον τῆς ὑλικῆς καὶ τῆς λογικῆς κτίσεως· εἴτε μὲ τὰ θεῖα δρώμενα μέσα στὴν ἱστορία τοῦ ἔργου τῆς σωτηρίας· εἴτε μὲ προσιτὲς στὴν ἀνθρώπινη διάνοια ὑπερυποκειμενικὲς καὶ μεταδόσιμες ἀναλογικὲς ἢ συμβολικὲς ἔννοιες, κρίσεις καὶ διατυπώσεις, τίς ὅποιες χρησιμοποιεῖ καὶ αὐτὴ ἡ γλῶσσα τῆς Θείας Ἀποκαλύψεως ἢ τῶν ἐρμηνευτῶν της.

Ἡ πίστις, ποῦ εἶναι τρόπον τινὰ δοξολογικὴ καὶ εὐχαριστήρια ἀπάντησις τοῦ ἀνθρώπου στὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ, συνδέεται ἀναποφεύκτως ὄχι μόνον μὲ τὴ συναισθηματικὴ καὶ βουλητικὴ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ νοητικὴ σφαῖρα, διότι τὸ πιστεῦον καὶ τὸ διανοητικῶς στοχάζομενον ἀνθρώπινον ὄν εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό. Τὸ «ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριστῷ, τὰ ἐπὶ τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς» (Ἐφ. α', 10) σημαίνει ὄχι ἄρνησι, ἀλλὰ κατάφασι καὶ ἐξευγενισμό, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τοῦ ἐμφύτου λογικοῦ στοχασμοῦ, ἀκόμη καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀριστοτελικοῦ «θαυμάζειν» καὶ «ἐξετάζειν». Ἐὰν κάθε πιστὸς ἔχη τὸ —ἔστω προεπιστημονικὸ— θεολογεῖν καὶ φιλοσοφεῖν, πολὺ περισσότερο ὁ θεολόγος-ἐπιστήμων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποξενωθῇ ἀπὸ τὴν ἐμφυτὴ ἀνθρωπολογικὴ τάσιν τοῦ «διανοεῖσθαι», τοῦ «θεολογεῖν», τοῦ «φιλοσοφεῖν».

Ἡ συμβολικὴ ἢ καὶ συχνὰ ἀνθρωπομορφικὴ κατανόησις τῶν ἀκτί-

στων θείων ἐνεργειῶν πρέπει νὰ ἀποτρέπη εἴτε ἀπὸ σχολαστικοῦ τύπου καταχρήσεις τοῦ θεολογικοῦ («καταφατισμοῦ») εἰς βάρος τοῦ ἀποφατικοῦ στοιχείου, εἴτε ἀπὸ τὴν ἐξ ὀλοκλήρου ἄρνησι τοῦ καταφατισμοῦ καὶ μονόπλευρη προβολὴ τοῦ ἀποφατισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται ὅποιαδήποτε λογικὴ προσπέλασι τοῦ θείου. Τέτοια κατάχρησις συμβαίνει λ.χ. κατὰ τὴν ἀπρόσεκτη προβολὴ τῆς βαθυστοχάστου διδασκαλίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τὴν διάκρισι τῆς θείας οὐσίας καὶ τῶν θείων ἐνεργειῶν. Ἡ διδασκαλία αὕτη εἶναι ἄστοχο νὰ χρησιμοποιηθῆται ἢ ἀξιολογηθῆται ἔξω καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς προϋπαρχούσης παρομοίας σχετικῆς πατερικῆς διδασκαλίας, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ὀργανικὴ ἀνάπτυξι καὶ συνέχεια.

2. Βιβλικὴ καὶ Πατερικὴ Θεολογικὴ Γνωσιολογία.

Ἐφ' ὅσον ἡ Ὁρθόδοξη Θεολογία ἐναρμονίζει καταφατικὸν καὶ ἀποφατικὸν χαρακτῆρα, εἶναι ἄδικο νὰ κατηγοροῦνται ὡς σχολαστικίζοντες ἄρνητὲς τοῦ ὀρθοδόξου πνεύματος ὅσοι, στηριζόμενοι στὸ παράδειγμα τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἐπικαλοῦνται καὶ τὴ μαρτυρία ἀστρονόμων ἢ φυσικῶν ἢ βιολόγων ἢ ἱατρῶν ἢ ψυχολόγων ἢ ἔθνολόγων, γιὰ νὰ ἐπαναλάβουν τὶς ἐνδείξεις περὶ Θεοῦ, πού, χωρὶς συστηματικὴ κατάταξι καὶ διατύπωσι, παρουσιάζονται τόσο στὴν Ἁγία Γραφή, ὅσον καὶ στὴν διδασκαλίαν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων καὶ συγγραφέων. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀπαράδεκτες οἱ εἰρωνεῖες ἐναντίον τῆς Ἀπολογητικῆς, ὅταν αὕτη δὲν ἐκτρέπεται σὲ σχολαστικὲς ἀπόπειρες λογικῆς διεισδύσεως στὸ ἀπρόσιτο στὴν ἀνθρωπινὴ διάνοια μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἀλλὰ κινῆται μέσα στὰ πλαίσια τοῦ βιβλικοῦ καὶ πατερικοῦ στοχασμοῦ. Ἄλλὰ ποῖα εἶναι τὰ πλαίσια αὐτά;

Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἐπανειλημμένως τονίζει ὅτι τὰ δημιουργήματα ἀνάγουν τὴν σκέψιν εἰς τὸν Δημιουργόν, ὁ Ὁποῖος «τὴν ὑπ' οὐρανὸν πᾶσαν ἐφορᾷ εἰδὼς τὰ ἐν τῇ γῆ πάντα, ἃ ἐποίησεν» (Ἰὼβ κη', 24). Ὁ ἄνθρωπος πρέπει «ἐκ τῶν ὄρωμένων ἀγαθῶν... εἰδέναι τὸν ὄντα» καὶ νὰ βλέπη «τοῖς ἔργοις... τὸν τεχνίτην... Ὁ γὰρ τοῦ κάλλους γενεσιάρχης ἐκτισεν αὐτά... Ἐκ γὰρ μεγέθους καλλονῆς κτισμάτων ἀναλόγως ὁ γενεσιουργὸς αὐτῶν θεωρεῖται» (Σοφία Σολομώντος ιγ', 1-5). Κατὰ τὸν ψαλμωδόν, «οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ, ποίησιν δὲ χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα» (Ψαλμ. ιη', 1). Χαρακτηριστικὸς εἶναι καὶ ὁ 103ος ψαλμός, στὸν ὁποῖο ἡ στοχαστικὴ μελέτη τῶν ἔργων τῆς δημιουργίας ὀδηγεῖ στὴν ἀναφώνησι: «Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα Σου, Κύριε· πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας, ἐπληρώθη ἡ γῆ τῆς κτίσεώς σου» (Ψαλμ. ργ', 24).

Ἀνάλογα λέγονται καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη, ὅπου τονίζεται ὅτι ὁ Θεὸς «ἐποίησε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς» (Πράξ. ιδ', 15· πρβλ. ιζ', 24) καὶ ἐπομένως «οὐκ ἀμάρτυρον ἐαυ-

τὸν ἀφῆκεν» (Πράξ. ιδ', 17). «Πᾶς γὰρ οἶκος κατασκευάζεται ὑπὸ τινος, ὁ δὲ τὰ πάντα κατασκευάσας Θεὸς» ('Εβρ. γ', 4). 'Ο Ἄπ. Παῦλος, ἀναφερόμενος στὸ ζήτημα τῆς ὀρθῆς καὶ ὄχι εἰδωλολατρικῆς γνώσεως τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ μέσα στὴν κτίσι, τονίζει: «Τὸ γνωστὸν τοῦ Θεοῦ φανερόν ἐστιν ἐν αὐτοῖς (= ὅ,τι μποροῦν νὰ γνωρίσουν οἱ ἄνθρωποι γιὰ τὸν Θεό, εἶναι φανερό στὴ διάνοιά τους)· ὁ γὰρ Θεὸς αὐτοῖς ἐφάνερωσε. Τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ (= οἱ μὴ βλεπόμενες ιδιότητές του) ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι (στὰ δημιουργήματα καὶ μὲ τὰ δημιουργήματα) νοούμενα καθορᾶται (βλέπονται σαφῶς μὲ νοητικὴ ἐνόρασι), ἢ τε ἀτίδιος αὐτοῦ δύναμις καὶ θεϊότης, εἰς τὸ εἶναι αὐτοὺς ἀναπολογήτους, διότι γνόντες (οἱ εἰδωλόλατρεις) τὸν Θεὸν οὐχ ὡς Θεὸν ἐδόξασαν ἢ ἠυχάριστησαν, ἀλλ' ἐματαιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν καὶ ἐσκοτίσθη ἡ ἀσύνετος αὐτῶν καρδία» (Ρωμ. α', 19-21). Στὸν ὑπέρατο Νομοθέτη ὀδηγεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι τὰ ἔθνη «ἐνδείκνυνται τὸ ἔργον τοῦ (ἡθικοῦ) νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμμαρτυρούσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως καὶ μεταξὺ ἀλλήλων τῶν λογισμῶν κατηγορούντων ἢ καὶ ἀπολογουμένων...» (Ρωμ. β', 15).

Στὴ διδασκαλία αὐτῆ τῆς Ἁγίας Γραφῆς στηρίχθησαν οἱ μέγалоι ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες καὶ συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν κατωτέρω δειγματοληπτικὴ καὶ εὐσύνοπτη παράθεσι μερικῶν χαρακτηριστικῶν σημείων τῆς διδασκαλίας των, τονίζουν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἤμπορεῖ μὲ τις πνευματικές του ἱκανότητες εἶτε κατὰ τρόπον ἕμμεσο μὲ λογικὴ σκέψι, εἶτε μὲ ἄμεση θεὰ ἐσωτερικοῦ βιώματος νὰ ἀνάγεται ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ πραγματικότητα στὴν γνῶσι τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἐνεργειῶν Του.

Τὴ δυνατότητα τῆς γνώσεως αὐτῆς προέβαλε ἡδη ἡ θεωρία τοῦ Ἰουστίνου περὶ «σπερματικοῦ λόγου», κατὰ τὴν ὁποία «ἐμφυτον παντὶ γένει ἀνθρώπων σπέρμα τοῦ λόγου», μὲ τὴν ἐνέργεια τοῦ ὁποίου ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς πρὸ Χριστοῦ φιλοσόφους «ἀπὸ μέρους τοῦ σπερματικοῦ θεοῦ Λόγου τὸ συγγενὲς ὄρῶν, καλῶς ἐφθέγγατο». 'Ο ἀνθρώπινος λόγος «μετέχει τοῦ θεοῦ λόγου» καὶ μπορεῖ νὰ φθάσῃ σὲ μερικὴ γνῶσι τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ μπορῇ «διὰ τῆς ἐνούσης ἐμφύτου τοῦ λόγου σπορᾶς ἀμυδρῶς... ὄρᾶν τὰ ὄντα» ('Ιουστίνου, Ἀπολογία δευτέρα ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν II, 8 καὶ II, 13: Migne 'Ε. Π., τόμ. 6, στ. 457, 465, 468. Τοῦ Ἰδίου, Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος κεφ. 2: Migne 'Ε. Π., τόμ. 6, στ. 476).

Κατὰ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρεῖα, «πᾶσι γὰρ ἀπαξοπλῶς ἀνθρώποις, μάλιστα τοῖς περὶ λόγους ἐνδιατρίβουσιν, ἐνστέτακται τις ἀπόρροια θεϊκῆ· οὐ δὴ χάριν καὶ ἄκοντες μὲν ὁμολογοῦσιν ἕνα τε εἶναι Θεόν, ἀνώλεθρον καὶ ἀγέννητον» (Κλήμεντος Ἀλεξ., Λόγος προτρεπτικὸς πρὸς Ἑλληνας, κεφ. 6, Migne 'Ε. Π., τόμ. 7, στ. 437 ἔξ.). Ἡ φιλοσοφία, ποὺ «ἐπαιδαγωγεῖ τὸ Ἑλληνικόν, ὡς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους εἰς Χριστόν»,

εἶναι ὠφέλιμη, διότι «χρησίμη πρὸς θεοσέβειαν γίνεται, προπαιδεία τις οὖσα τοῖς τὴν πίστιν δι' ἀποδείξεως καρπουμένοις» (Κ λ ή μ ε ν τ ο ς Ἰ α λ ε ξ., Στρωματεῖς 1,5: Migne Ἐ. Π. τόμ. 8, στ. 817-820).

Ἐπισημαίνεται ὅτι οἱ ἄνθρωποι «ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν» ἀναβαίνουν «ἐπὶ τὴν τῶν νοητῶν φύσιν»· «οἰονεὶ ἐπιβάθρα χρωῶνται αὐτοῖς πρὸς τὴν κατανόησιν τῆς τῶν νοητῶν φύσεως». Ἀναβαίνοντες «ἀπὸ τῶν τοῦ Θεοῦ κτισμάτων ἐν τοῖς ἀοράτοις τοῦ Θεοῦ» καὶ «συνιέντες αὐτὰ ἀναβαίνουνσιν ἐπὶ τὴν ἀέθριον δύναμιν τοῦ Θεοῦ καὶ ἀπαξιαπλῶς τὴν θεότητα αὐτοῦ». Ὁ Θεὸς «ἐμφανίζει ἑαυτὸν οἷς ἂν κρίνη εὐλογον εἶναι ὀφθῆναι, ὡς πέφυκε Θεὸς μὲν ἀνθρώπων γινώσκεσθαι, ἀνθρώπου δὲ ψυχῆ οὖσα ἐν σώματι γινώσκειν Θεὸν» (Ῥ ο ρ ι γ έ ν ο υ ς, Κατὰ Κέλσου VII, 37, 46: Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων, ἔκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», τόμ. 10, σσ. 42, 151, 155 καὶ 159).

Ὁ Μ. Ἀθανάσιος διακηρύττει: «Ἄπειρον λοιπὸν τὸ θεῖον καὶ ἀκατάληπτον καὶ τοῦτο μόνον αὐτοῦ καταληπτὸν ἢ ἀπειρία καὶ ἢ ἀκαταληψία» (Μ. Ἀθανάσιος, Κατὰ Ἑλλήνων § 35: Migne Ἐ. Π., τόμ. 25, στ. 69. Οἱ λόγοι αὐτοὶ ἐπαναλαμβάνονται καὶ ἀπὸ τὸν Ἰ ω ά ν ν η Δ α μ α σ κ η ν ό: Ἐκδοσις ὀρθοδόξου πίστεως Α', 4, Migne Ἐ. Π., τόμ. 94, στ. 800). Παρὰ ταῦτα, κατὰ τὸν Μ. Ἀθανάσιον, εἶναι δυνατὴ ἡ μερική γνῶσις τοῦ Θεοῦ ὄχι μόνον κατ' ἔμμεσον, ἀλλὰ καὶ κατ' ἄμεσον τρόπο στὴν ἐσωτερικὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία. «Ἐχομεν διὰ τῶν τῆς κτίσεως ἔργων τὸν Δημιουργὸν μὴ ἀγνοεῖν» (Μ. Ἀθανάσιος, Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου..., κεφ. 12: Migne Ἐ. Π., τόμ. 25, στ. 116-117). «Ἔστι ἀπὸ τῶν φαινομένων τὴν περὶ τοῦ Θεοῦ γνῶσιν καταλαβεῖν, τῆς κτίσεως ὡσπερ γράμμασι διὰ τῆς τάξεως καὶ ἁρμονίας τὸν ἑαυτῆς δεσπότην καὶ ποιητὴν σημαινούσης καὶ βωσσης» (Μ. Ἀθανάσιος, Λόγος κατὰ Ἑλλήνων, κεφ. 34, Migne Ἐ. Π., τόμ. 25, στ. 69). «Ἐκ γὰρ μεγέθους καὶ καλλονῆς κτισμάτων ἀναλόγως ὁ γενεσιουργὸς αὐτῶν θεωρεῖται» (Μ. Ἀθανάσιος, Κατὰ Ἀρειανῶν Λόγος II § 32: Migne Ἐ. Π., τόμ. 26, στ. 216). Ἄλλ' ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει καλύτερον τὸν Θεὸν διὰ τῆς ψυχῆς του, ποῦ ἔχει πλασθῆ κατ' εἰκόνα καὶ κατ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ (Αὐτόθι, στ. 68-69). Ἡ ὁδός, ποῦ ὀδηγεῖ στὸν Θεὸν δὲν εἶναι «πύρωθεν ἢ ἔξωθεν ἡμῶν· ἀλλ' ἐν ἡμῖν ἐστίν... Πάντες γὰρ εἰς αὐτὴν ἐπιβεβήκαμεν... Καὶ εἴ τις ἔροιτο, τίς ἂν εἴη (ἢ ὁδός) αὕτη· φημί δὲ τὴν ἐκαστοῦ ψυχὴν εἶναι...» (Αὐτόθι, κεφ. 30, στ. 60-61). Ὁ ἄνθρωπος, ὅταν ἀποβάλλῃ «τὸν ἐπιχυθέντα ρύπον τῆς ἀμαρτίας», τότε μέσα στὴν ψυχὴν του «ὡς ἐν κατόπτρῳ» βλέπει τὸν Θεὸν καὶ διὰ τούτου τὸν Θεὸν (Αὐτόθι, κεφ. 34, στ. 68-69).

Ὁ Μ. Βασίλειος, δεχόμενος ὅτι «ἀπερινόητος ἀνθρώπου φύσει καὶ ἄρρητος παντελῶς ἢ οὐσία τοῦ Θεοῦ ἀποδέδεικται», κατέκρινε τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Εὐνομίου, ποῦ «οὐδὲ τῆς γῆς, ἢ καταπατοῦσι, τὴν φύσιν, ἥτις ἐστίν, ἐπιστάμενοι, αὐτὴν ἐμβατεύειν τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ τῶν ὄλων ἀλαζονεύονται»

(Μ. Β α σ ι λ ε ί ο υ, 'Ανατρεπτικός του ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Εὐνομίου, 1,14: Migne 'Ε. Π., τόμ. 29, στ. 541, 544-545). 'Η οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀπρόσιτη στήν ἀνθρωπίνη διάνοια. Γι' αὐτό «πῶς δὲ Θεὸς καὶ τί τὸ μέτρον αὐτοῦ καὶ ποταπὸς τὴν οὐσίαν, τὰ τοιαῦτα ἐπικίνδυνα τῷ ἐρωτῶντι, ἄπορα δὲ τῷ ἐρωτωμένῳ· σιωπὴ δὲ θεραπεία τῶν τοιούτων ἐστὶ» (Μ. Β α σ ι λ ε ί ο υ, 'Ομιλία εἰς τὸν ἅγιον μάρτυρα Μάμαντα: Migne 'Ε. Π., τόμ. 31, στ. 597). Παρὰ ταῦτα ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ γνωρίσῃ ἐμμέσως ἢ ἀμέσως τὴν ὑπαρξί τοῦ Θεοῦ καὶ μερικὲς θεῖες ιδιότητες, ποὺ φανερόνται ἀπὸ τὴ θεώρησι τοῦ ἐξωτερικοῦ-αἰσθητοῦ καὶ ἐσωτερικοῦ-πνευματικοῦ κόσμου. 'Ο κόσμος «τῶ ὄντι ψυχῶν λογικῶν διδασκαλεῖον καὶ θεογνωσίας ἐστὶ παιδευτήριον, διὰ τῶν ὀρωμένων καὶ αἰσθητῶν χειραγωγίαν τῷ νῷ παρεχόμενος πρὸς τὴν θεωρίαν τῶν ἀοράτων» (Μ. Β α σ ι λ ε ί ο υ, 'Ομιλία εἰς ἐξαήμερον πρώτη, § 6: Migne 'Ε. Π., τόμ. 29, στ. 16). 'Επίσης μέσα μας βλέπομε «οἰοεὶ μικρῶ τινι διακόσμῳ τὴν μεγάλην τοῦ Κτίσαντος σοφίαν». 'Εὰν τώρα, κατὰ τὴν ἐπίγειαν ζωὴ μας «τὰς σικὰς καθορῶμεν ὡς ἐν κατόπτρῳ, ὕστερον ἀπαλλαγέντες τοῦ γεώδους σώματος τούτου καὶ ἀφθαρτον ἐπενδυσάμενοι καὶ ἀθάνατον, τούτων τὰ ἀρχέτυπα κατοφόμεθα» (Μ. Β α σ ι λ ε ί ο υ, 'Επιστολὴ ὀγδόη. Τ ο ὕ ἰ δ ἰ ο υ, 'Ομιλία στὸ «Πρόσεχε σεαυτῶ»): Migne 'Ε. Π. τόμ. 32, στ. 265 ἐξ. καὶ τόμ. 31, στ. 213-216).

'Ο Γ ρ η γ ὀ ρ ἰ ο ς Ν α ζ ι α ν ζ η ν ὀ ς, ἐπισημαίνων ὅτι ἡ κίνησις μέσα στὸν κόσμο ἀνάγει τὴ σκέψι στὸν Θεὸ ὡς Πρῶτον κινουῦντα, παρατηρεῖ, ὅτι καθὼς «κιθάραν τις ὀρῶν... καὶ τῆς κιθαρωδίας αὐτῆς ἀκούων», «τὸν κιθαρωδὸν ἐνοήσει καὶ πρὸς αὐτὸν ἀναδραμεῖται τῇ διανοίᾳ καὶ ἀγνοῶν τύχη ταῖς ὕψεσιν· οὕτω καὶ ἡμῖν καθίσταται δῆλον τὸ κινουῦν». Τὰ δημιουργήματα «διὰ τῆς εὐταξίας λέγουσι μὴ ἄλλον τινὰ εἶναι Θεὸν ἢ τὸν δημιουργὸν καὶ ὀροθέτην, τὸν ἐκτάξαντα τὰ ὄλα» (Γ ρ η γ ὀ ρ ἰ ο υ Ν α ζ ι α ν ζ η ν ο ὕ, Λόγος 28: Migne 'Ε. Π., τόμ. 36, στ. 33-65).

Κατὰ τὸν ἅγιο Γ ρ η γ ὀ ρ ἰ ο Ν ὕ σ σ η ς, «ἡ θεία φύσις αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν πάσης ὑπέρκειται καταληπτικῆς ἐπινοίας, ἀπρόσιτος καὶ ἀπροσπέλαστος οὐσα ταῖς στοχαστικαῖς ἐπινοίαις» (Γ ρ η γ ὀ ρ ἰ ο υ Ν ὕ σ σ η ς, Εἰς Μακαρισμοὺς: Migne 'Ε. Π., τόμ. 44, στ. 1265). 'Ο Θεὸς εἶναι οὐ μόνον ἀνθρωπίνης, ἀλλὰ καὶ ἀγγελικῆς καὶ πάσης ὑπερκοσμίου καταλήψεως ὕψηλότερος, ἀφραστός τε καὶ ἀνεκφώνητος καὶ πάσης τῆς διὰ λόγων σημασίας ἀνώτερος» (Γ ρ η γ ὀ ρ ἰ ο υ Ν ὕ σ σ η ς, Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικός λόγος: Migne 'Ε. Π., τόμ. 45, στ. 461). Παρὰ ταῦτα ἡ φιλοσοφία, ἡ γεωμετρία καὶ ἡ ἀστρονομία «καὶ πάντα, ὅσα παρὰ τοῖς ἔξω τῆς 'Ἐκκλησίας σπουδάζονται, συντελοῦν στὸ νὰ καλλωπίζουσι «τὸν θεῖον τοῦ μυστηρίου ναὸν διὰ τοῦ λογικοῦ πλούτου» (Τ ο ὕ ἰ δ ἰ ο υ, Θεωρία εἰς τὸν τοῦ Μωϋσέως βίον: Migne 'Ε. Π. τόμ. 44, στ. 360) καὶ νὰ θεμελιώνουσι τὴν φυσικὴ πίστι στήν ὑπαρξί τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν φιλόσοφον αὐτὸν ἰ. πατέρα, «βοᾷ τὸν ποιητὴν ἢ κτίσις, αὐτῶν τῶν

οὐρανῶν τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ διηγουμένων». Ἐκ τῶν φαινομένων διδασκόμεθα, ὅτι «θεία δύναμις ἐντεχνός τε καὶ σοφὴ τοῖς οὖσιν ἐμφαινομένη καὶ διὰ πάντων ἤκουσα, τὰ μέρη συναρμόζει τῷ ὄλῳ καὶ τὸ ὄλον συμπληροῖ ἐν τοῖς μέρεσιν» (Τοῦ ἰδίου, Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως: Migne 'E. Π., τόμ. 46, στ. 25). «Ὅπως στὰ ἀνθρώπινα δημιουργήματα «ὄρᾶται οὐχ ἡ φύσις τοῦ τεχνητεύσαντος, ἀλλὰ μόνον ἡ τεχνικὴ ἐπιστήμη, ἣν ὁ τεχνίτης τῇ κατασκευῇ ἐναπέθετο· οὕτω καὶ πρὸς τὸν ἐν τῇ κτίσει βλέποντες κόσμον, ἐννοιοῦν οὐ τῆς οὐσίας, ἀλλὰ τῆς σοφίας τοῦ κατὰ πάντα σοφῶς πεποιηκότος ἀνατυπούμεθα» (Τοῦ ἰδίου, Εἰς Μακαρισμούς: Migne 'E. Π., τόμ. 44, στ. 1265). Ἄλλ' ὁ Γρηγόριος Νύσσης ὑπὸ τὴν ἐπίδρασι τῶν ἰδεῶν τοῦ Φίλωνος καὶ τοῦ Πλωτίνου δέχεται, ὅτι ὑπάρχει καὶ ἄμεση διαισθητικὴ καὶ ἐνορατικὴ θέα τοῦ Θεοῦ στὸ ἐσωτερικὸ βίωμα, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ψυχὴ καὶ στὴν παροῦσα ζωὴ προαπολαμβάνει τὴ μακαριότητα τοῦ οὐρανοῦ καὶ περιπίπτει σὲ μία θεία καὶ νηφαλία «μέθη». «Ὁ τὴν ἑαυτοῦ καρδίαν ἀποκαθήρας ἐν τῷ ἰδίῳ κάλλει τῆς θείας φύσεως καθορᾷ τὴν εἰκόνα... Εἰ οὖν ἀποκλύσειας πάλιν δι' ἐπιμελείας βίου τὸν ἐπιπλασθέντα τῇ καρδίᾳ σου ῥύπον, ἀναλάμψει σοὶ τὸ θεοειδὲς κάλλος... Οὐκοῦν ὁ ἑαυτὸν βλέπων ἐν ἑαυτῷ τὸ ποθούμενον βλέπει» (Ἐνθ' ἄνωτ., στ. 1269-1272, ὅπου, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, λέγονται καὶ τὰ ἐξῆς: «Ὡσπερ γὰρ οἱ ἐν κατόπτρῳ ὄρωντες τὸν ἥλιον, κἂν μὴ πρὸς αὐτὸν τὸν οὐρανὸν ἀποβλέψωσιν ἀτενές, οὐδὲν ἔλαττον ὄρωσι τὸν ἥλιον ἐν τῇ τοῦ κατόπτρου αὐγῇ, τὸν πρὸς αὐτὸν ἀποβλεπόντων τοῦ ἡλίου τὸν κύκλον· οὕτω καὶ ὑμεῖς, κἂν ἀτονῆτε πρὸς κατανόησιν φωτός, ἐὰν ἐπὶ τὴν ἐξ ἀρχῆς ἐγκατασκευασθεῖσαν ὑμῖν χάριν τῆς εἰκόνης ἐπαναδράμητε, ἐν ἑαυτοῖς τὸ ζητούμενον ἔχετε... Τῆς ὑλικῆς ἀχλύος τῶν τῆς ψυχῆς ὀμμάτων ἀφαιρεθείσης, ἐν καθαρᾷ τῇ τῆς καρδίας αἰθρίᾳ τηλαυγῶς βλέπει τὸ μακάριον θέαμα. Τοῦτο δὲ ἐστὶ τί; Καθαρότης, ὁ ἀγιασμός, ἡ ἀπλότης, πάντα τὰ τοιαῦτα τὰ φωτοειδῆ τῆς θείας φύσεως ἀπαυγάσματα, δι' ὧν ὁ Θεὸς ὄρᾶται»). Ἡ θέα τοῦ Θεοῦ στὸ ἐσωτερικὸ βίωμα δὲν σημαίνει λογικὴ κατάληψι τῆς θείας οὐσίας καὶ φύσεως, διότι ἡ θέα αὕτη δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ «γνώσθαι, ὅτι ἐκεῖνὸ ἐστὶ τῇ φύσει τὸ Θεῖον, ὃ πάσης γνώσεώς τε καὶ καταλήψεώς ἐστιν ἀνώτερον» (Τοῦ ἰδίου, Θεωρία εἰς τὸν τοῦ Μωϋσέως βίον: Migne 'E. Π., τόμ. 44, στ. 377).

Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος τονίζει, ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἄπειρη καὶ ἀκατάληπτη, δὲν μπορούμε νὰ τὴν γνωρίσωμε. Γι' αὐτὸ ἀποτελεῖ ὕβριν ἐναντίον τοῦ Θεοῦ «ἡ πολυπράγμων καὶ περιεργὸς γνώμη καὶ τὸ βούλεσθαι πάντων τῶν γενομένων εἰδέναι τὰς αἰτίας ἀπάσας καὶ φιλονικεῖν τὴν ἀκατάληπτον καὶ ἄρρητον τοῦ Θεοῦ πρόνοιαν καὶ πολυπραγμονεῖν». Ἐπομένως δὲν πρέπει νὰ περιεργαζώμεθα «τῆς τοῦ Θεοῦ παραδοξοποιίας τὸν τρόπον». Γι' αὐτὸ ὁ χρυσορρήμων ἱ. πατὴρ διακηρύττει: «Ὅτι μὲν γὰρ πανταχοῦ ἐστὶν ὁ Θεὸς οἶδα, καὶ ὄλως ἔστι πανταχοῦ οἶδα· τὸ

δὲ πῶς οὐκ οἶδα· ὅτι ἀναρχός ἐστι καὶ ἀγέννητος καὶ ἀτίδιος... Οὐδείς γὰρ ἐτόλμησε θείας οὐσίας ὄρον ἐκθέσθαι καὶ ἐνὶ στόματι περιλαβεῖν... Τόσοῦτον ἀπαιτούμεθα μόνον εἰδέναι ὅτι ἔστι Θεός, οὐχὶ περιεργάζεσθαι αὐτοῦ τὴν οὐσίαν... Τὸν Θεὸν οὐδείς ἔγνω οὐσιωδῶς μετὰ ἀκριβείας ἀπάσης». Ἀκόμη «καὶ ταῖς ἄνω δυνάμεσιν ἀθέατός ἐστιν ὁ Θεός». Οἱ ἄγγελοι δὲν γνωρίζουν τὴν οὐσίαν του, ἀλλ' ἀπλῶς «δοξάζουσι, προσκυνοῦσι, τὰς ἐπινικίους καὶ μυστικὰς ᾠδὰς διηνεκῶς ἀναπέμπουσι μετὰ πολλῆς τῆς φρίκης» (Ἰωάννου Χρυσόστομου, Περὶ ἀκαταλήπτου λόγῳ α', β', γ', δ' καὶ ε': Migne Ἐ. Π., τόμ. 48, στ. 701-745).

Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου γιὰ τὸ ζήτημα τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεός, ὅπως λέγει ὁ ἱ. πατήρ, «in-fabilis est, facilius dicimus, quid non sit, quam quid sit». Ὁ Αὐγουστίνος ὑπὸ τὴν ἐπίδρασι τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Πλωτίνου πιστεύει ὅτι ὑπάρχει ὁ ὑπεραισθητὸς νοητὸς κόσμος («mundus intelligibilis») τῶν ἰδεῶν. Ἀλλ' οἱ ἰδέες, ἐὰν γιὰ μὲν τὸν Πλάτωνα ἀποτελοῦν ἓνα βασιλεῖο αὐτοτελῶν οὐσιῶν, γιὰ δὲ τὸν Πλωτῖνο ὑπάρχουν ἐντὸς τοῦ κοσμικοῦ «Νοός», γιὰ τὸν Αὐγουστῖνο εἶναι οἱ δημιουργικὲς σκέψεις τοῦ προσωπικοῦ Θεοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ γνώσις δημιουργεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ ἰδέες ἐκπέμπονται, τρόπον τινὰ ὡς ἀκτῖνες, ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ εἰσχωροῦν στὸ πνεῦμα μας, ποῦ ἔτσι κατὰ τρόπον ἄμεσο τις βλέπει στὴν ἐσωτερικὴ ἐμπειρία. Ἀληθινὴ γνώσις εἶναι μόνον ἡ γνώσις τοῦ νοητοῦ κόσμου μέσα στὸ ἐσωτερικὸ βίωμα, ἡ ἄμεση γνώσις τῶν ἀμεταβλήτων ἀληθειῶν τῆς Λογικῆς, τῶν Μαθηματικῶν, τῆς Ἠθικῆς καὶ τῆς Αἰσθητικῆς, τις ὁποῖες τὸ πνεῦμα μας ἀντιλαμβάνεται μέσα του μὲ ἄμεση θέα. Οἱ ἀλήθειες αὐτὲς («rationes aeternae») ἔχουν ἀντιστοιχία πρὸς τις θεῖες ἰδέες, ποῦ ὑπάρχουν στὸ θεῖο Πνεῦμα, στὴ θεία Διάνοια καὶ εἶναι τὰ θεῖα ἀρχικὰ πρότυπα, συμφώνως πρὸς τὰ ὁποῖα δημιουργήθηκαν τὰ πάντα. Τὸ πνεῦμα μας γνωρίζει μέσα του τις αἰώνιες καὶ ἀμετάβλητες αὐτὲς ἀλήθειες μὲ τὴν ἀκτινοβολία καὶ ἔκχυσι σ' αὐτὸ τοῦ θεοῦ φωτός. Ὅλες οἱ ἀξιολογικὲς γενικῶς γνώσεις, κατὰ τὴν πεποίθησι τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου, ἐπιτυγχάνονται μὲ τὴν ἄμεση ἐμπειρία καὶ σύλληψι τῶν ἀξιῶν στὰ διάφορα βιώματα.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει, κατὰ τὸν ἅγιο Αὐγουστῖνο, καὶ γιὰ τὴ θρησκευτικὴ γνώσι. Αὐτὴ συνίσταται πρὸ πάντων εἰς μίαν ἄμεση, μυστικὴ καὶ διαισθητικὴ γνώσι τοῦ Θεοῦ, ποῦ εἶναι τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ κάθε διανοητικὴ καὶ θεωρητικὴ γνώσι. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἔλθῃ σὲ ἄμεση ἐπαφή μὲ τὸν Θεό, νὰ λάβῃ ἄμεση πεῖρα τῆς θείας πραγματικότητος στὸ ἐσωτερικὸ βίωμα. Γιὰ τὸν ἱ. πατέρα ὑπάρχει ἓνα *videre, sentire, tangere Deum*.

Ὁ Αὐγουστίνος, ἐφ' ὅσον τονίζει ὅτι ἡ θρησκευτικὴ γνώσις συνίσταται πρὸ πάντων σὲ μίαν ἄμεση γνώσι τοῦ Θεοῦ, δέχεται αὐτοθεμελιῶσι τῆς πίστεως, ποῦ στηρίζεται στὴν ἄμεση βεβαιότητα. Παραλλήλως ὁ ἱ. πατήρ δὲν περι-

φρονεῖ τὴν γνῶσι τοῦ Θεοῦ, πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ κόσμου, οὐτὲ καταδικάζει τὴ χρῆσι τοῦ νοῦ γιὰ τὴ λογικὴ δικαίωσι τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Γι' αὐτὸ παρουσιάζει μερικὲς ἐνδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' αὐτὲς δὲν ἔχουν τὸ νόημα τῆς μεταβολῆς τῆς πίστεως σὲ διανοητικὴ γνῶσι, ἀλλ' ἀποβλέπουν μόνον στὴ θεμελίωσι τῆς. Οἱ κυριώτερες ἀπὸ τίς αὐγουστίνειες ἐνδείξεις τῆς ἀληθείας τῆς Θρησκείας ἀπορρέουν ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν δεδομένων τῆς συνειδήσεως καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου. 'Η κατ' ἐξοχὴν δὲ μεταφυσικὴ «αὐγουστίνειος» ἐνδείξι τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ λεγομένη «ἰδεολογικὴ» ἐνδείξις, κατὰ τὴν ὁποία οἱ αἰώνιες, ἀμετάβλητες καὶ καθολικῶς ἰσχύουσες ἀλήθειες τῆς Λογικῆς, τῶν Μαθηματικῶν (*regulae numerorum*), τῆς Ἠθικῆς (*regulae sapientiae*) καὶ τῆς Αἰσθητικῆς (*leges artium*), τίς ὁποῖες τὸ πνεῦμα μας ἀντιλαμβάνεται μέσα του, ἀντιστοιχοῦν, ὅπως εἶπαμε, στίς θεῖες ἰδέες καὶ σκέψεις. 'Η ὑπαρξις τῶν ἀληθειῶν αὐτῶν εἶναι, κατὰ τὸν Αὐγουστῖνο, ἀνεξήγητη χωρὶς τὴν παραδοχὴ μιᾶς αἰωνίας, ἀμεταβλήτου καὶ ἀναγκαίως ὑπαρχούσης ἀληθείας, πού ταυτίζεται μὲ τὸν Θεό. "Ὅλες οἱ ἐπὶ μέρους ἀχρόνως ἰσχύουσες ἀλήθειες (*incommutabiliter vera*) ἔχουν τὴν ἀρχή τους σὲ μιὰ αἰωνίως ὑπάρχουσα ἀλήθεια (*Veritas aeterna et incommutabilis*), πού τίς περιλαμβάνει. 'Αληθές, κατὰ τὸν Αὐγουστῖνο, εἶναι κάτι μόνον διὰ τῆς 'Αληθείας (*Nec illum verum nisi Veritate verum est*). 'Η καθ' ἑαυτὴν 'Αλήθεια, διὰ τῆς ὁποίας ὑπάρχει κάθε ἀληθές, εἶναι ὁ Θεός. "Ὅχι μόνον οἱ λογικὲς, μαθηματικὲς καὶ ἠθικὲς ἀλήθειες ἀνάγουν τὸν νοῦ στὸ ὑπέρτατο 'Αληθές καὶ 'Αγαθό, ἀλλὰ καὶ οἱ αἰσθητικὲς ἀλήθειες, δηλαδὴ οἱ νόμοι, κατὰ τοὺς ὁποίους κρίνομε τὸ καλὸν (ὠραῖον) στὴ φύσι ἢ στὴν τέχνη, μαρτυροῦν γιὰ τὴν ὑπαρξι τοῦ πανυπερτελείου κάλλους τοῦ Θεοῦ (Περισσότερα γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου περὶ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ σχετικὲς παραπομπὲς βλ. στὴ μελέτη: Εὐ ἀ γ γ ἔ λ ο υ Δ. Θε ο δ ὶ ο υ, 'Ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας, 'Αθῆναι, 1955).

'Αντιπροσωπευτικὴ γιὰ τὸ ζήτημα τῆς θεολογικῆς γνωσιολογίας εἶναι ἡ διδασκαλία τῶν ἔργων τοῦ Ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, στὰ ὁποῖα τονίζεται ὅτι τὸ Θεῖον εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε λογικὴ κατηγορία καὶ γνῶσι. 'Επειδὴ ὁ Θεὸς εἶναι ἀόρατος καὶ ἄγνωστος, ἀκατάληπτος καὶ ἀνεξιχνίαστος, ἀφθεγκτος καὶ ἀκατονόμαστος, γι' αὐτὸ εἶναι τελείως ἀδύνατο νὰ νοήσωμε καὶ χαρακτηρίσωμε Αὐτόν. Μὲ τοὺς ποικίλους ἀποφατικὸς προσδιορισμούς, πού ἀποδίδομε στὸν Θεό, ἀπλῶς ζητοῦμε νὰ προσπελάσωμε κάπως τὴν θεία πραγματικότητα. Παρὰ ταῦτα ὁ Θεὸς δὲν εἶναι τελείως ἀπρόσιτος στὸν ἄνθρωπο, διότι αὐτὸς ἠμπορεῖ νὰ ἀνυψωθῇ μυστικῶς πρὸς τὸ θεῖο διὰ τῆς ἐκστάσεως (Ψευδο-Διονυσίου, Περὶ θεῶν ὀνομάτων: Migne 'E. II., τόμ. 3, στ. 586 ἐξ. Τοῦ ἰδίου, Περὶ μυστικῆς θεολογίας: Migne 'E. II., τόμ. 3, στ. 997 ἐξ. Τοῦ ἰδίου, Περὶ οὐρανοῦ ἱεραρχίας: Migne 'E. II., τόμ. 3, στ. 120 ἐξ.). 'Η μυστικὴ τοῦ Ψευδο-Διονυσίου θεολογία

ἐπέδρασε τὰ μέγιστα τόσον ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς μυστικῆς θεολογίας, ὅσον καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς θεολογικῆς σκέψεως καὶ θρησκευτικῆς ζωῆς.

Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὁ ὁποῖος εἰσήγαγε στὴ Θεολογία τὴ χρῆσι τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς καὶ ὄντολογίας.

Κατὰ τὸν μεγάλο αὐτὸ δογματικὸ τῆς Ἐκκλησίας μας, ὁ Θεὸς κατὰ τὴν οὐσία καὶ φύσι αὐτοῦ εἶναι ἀπρόσιτος στὴν ἀνθρωπίνην διάνοια. «Τοῦτο μόνον αὐτοῦ (τοῦ Θεοῦ) καταληπτόν, ἢ ἀπειρία καὶ ἢ ἀκαταληψία» (Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ἐνθ' ἄνωτ.). Παρὰ ταῦτα ὁ Θεὸς «οὐκ ἀφῆκεν ἡμᾶς ἐν παντελεῖ ἀγνωσίᾳ», ἀλλὰ «κατὰ τὸ ἐφικτὸν ἡμῖν τὴν ἑαυτοῦ ἐφανέρωσε γνῶσιν» καὶ «αὐτὸς ἀπεκάλυψε» ὅτι «συνέφερον ἡμῖν γνῶναι» καὶ ὅτι «ἐδυνάμεθα φέρειν». Ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται στοὺς ἀνθρώπους ὄχι μόνον ὑπερφυσικῶς, ἀλλὰ «φυσικῶς», διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν «αὐτὴ ἢ κτίσις καὶ ἢ ταύτης συνοχὴ τε καὶ κυβέρνησις τὸ μεγαλεῖον τῆς θείας ἀνακηρύττει φύσεως», ἀφ' ἑτέρου δὲ «πᾶσιν ἢ γνῶσις τοῦ εἶναι Θεὸν ὑπ' Αὐτοῦ φυσικῶς ἐγκατέσπαρται». Ἡ γνῶσις περὶ τοῦ Θεοῦ, ποῦ μᾶς ἀποκαλύφθηκε, δὲν λέγει τί εἶναι ὁ Θεός, ἀλλὰ τί δὲν εἶναι. Τὰ κατηγορήματα, ποῦ καταφατικῶς ἀποδίδομε στὸν Θεό, δὲν φανερόνουν τὴν οὐσία καὶ φύσι τοῦ Θεοῦ, «ἀλλὰ τὰ περὶ τὴν φύσιν» Αὐτοῦ (Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ἐνθ' ἄνωτ., στ. 789-800). Ἔτσι «ἢ τῆς κτίσεως συνοχὴ καὶ συντήρησις καὶ κυβέρνησις διδάσκει ἡμᾶς ὅτι ἐστὶ Θεός, ὁ τὸδε τὸ πᾶν συστησάμενος καὶ συνέχων καὶ συντηρῶν καὶ αἰεὶ προνοούμενος. Πῶς γὰρ ἂν αἰ ἐναντίαι φύσεις, πυρὸς λέγω καὶ ὕδατος, ἀέρος καὶ γῆς, εἰς ἑνὸς κόσμου συμπλήρωσιν ἀλλήλοις συνελήλυθασι καὶ ἀδιάλυτοι μένουσιν, εἰ μὴ τις παντοδύναμος δύναμις ταῦτα καὶ συνεβίβασε καὶ αἰεὶ τηρεῖ ἀδιάλυτα; Τί τὸ τάξαν τὰ οὐράνια καὶ ἐπίγεια...; Τί τὸ ταῦτα κινήσαν καὶ ἄγον τὴν ἄληκτον φορὰν καὶ ἀκώλυτον;... Τίς δὲ ὁ τεχνίτης τούτων; Ἄρ' οὐχ ὁ πεποικῶς αὐτὰ καὶ εἰς τὸ εἶναι παραγαγών; Οὐ γὰρ τῷ αὐτομάτῳ δώσομεν τὴν τοιαύτην δύναμιν. Ἔστω γὰρ τοῦ γενέσθαι τοῦ αὐτομάτου· τίνας τὸ τάξει;... Τίνας τὸ τηρῆσαι καὶ φυλάξει, καθ' οὓς πρῶτον ὑπέστη λόγους; Ἐτέρου δηλαδὴ παρὰ τὸ αὐτόματον. Τοῦτο δὲ τί ἄλλο ἐστὶ εἰ μὴ Θεός»; (Ἐνθ' ἄνωτ., στ. 796-797).

Ἡ δειγματοληπτικὴ παράθεσις σημείων τῆς βιβλικῆς καὶ ἀρχαίας πατερικῆς διδασκαλίας, τὴν ὁποία παρουσιάσαμε πρὸ πάντων ὑπεθυμίζει —ὄχι συστηματικῶς, ἀλλὰ— περιστατικῶς τίς κυριώτερες παραδεδομένες ἐνδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Στὴ συνέχεια, ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ καὶ μέσα στὰ πλαίσια τῆς Ὁρθοδόξου Χριστιανικῆς Γνωσιολογίας, θὰ ἐπισημάνωμε καὶ ἀξιολογήσωμε τὴ νεώτερη —ιδίως σχολαστικὴ— συστηματοποιημένη προβολὴ τῶν ἐνδείξεων τούτων καὶ τὴν κριτικὴν, ποῦ ἀσκήθηκε ἐναντίον τους ἀπὸ τὴν —ιδίως καντιανή— φιλοσοφία.

(Συνεχίζεται)